

ORHUN VADİSİNDEKİ TARİHİ VE KÜLTÜREL ANITLARIN ŞU ANKI DURUMU VE GERÇEK SORUNLARI¹

Z. OYUNBİLEG

Herşeyden önce İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile TİKA tarafından ortak organize edilen II? “Eski Türk Anıtları” toplantısına katılmam için davetlerinden dolayı düzenleyenlere derin minnettarlığımı belirtmek isterim. Asya'nın kalbine yerleşmiş olan Moğolistan, dünya göçebe kültür ve medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Moğolistan göçebe yaşam tarzını binlerce yıldır koruduğu için, tarihî ve kültürel miras bakımından çok zengindir.

Bugünün Moğolistan'ının bulunduğu bölgeler insanlığın kültür ve medeniyetinin beşiği olmuştur. Moğolistan halkının tarihi sadece Orta Asya değil, bir çok dünya ülkesinin tarihiyle ayrılmaz bağlara sahiptir.

Moğolistan'ın kalbine yerleşmiş bulunan Orhun nehri havzası vahşi yaşam bakımından zengin, insan yaşamasına müsait geniş ve güzel bir yerdir. Bu yüzden insanlar burada Paleolitik devreden bu yana yaşamışlardır. Bundan dolayıdır ki bu bölge; Neolitik ve Paleolitik duraklar, demir merkezleri, Bronz ve Demir Çağının türbeleri, mezarları, geyik anıtları, duvar boyamaları ve Moğol tarihi ve kültürü ile ilgili ünik anıtlarla doludur. Bunların içinde Hun, Türk, Uygur, Kırgız, Kidan devletlerinin ve Moğolistan İmparatorluğu'nun türbeleri, anıtları, taş heykelleri, tapınakları vardır.

Güzel dağlar, sular, orman ve hayvanlar Hun zamanından beri korunmuş ve tapılmışlardır. Cengiz Han'ın zamanında “Ikh Zasag” kanununa göre korunmuş bölgeler belirlenmişti.

Eski mirası koruma için ilk yazılı tüzük 1925'te yürürlüğe konmuştur. 1937-1938'de, komünist rejim çok şiddetliyen, yüzlerce manastır, tarihi ve kültürel anıt büyük ölçüde yok edilmiştir. Kültürel anıtları koruma kanunu 1970'de konmuştur.

Yeni anayasada söylendiği gibi, Moğolistan tarihî ve kültürel mirası, Moğolistan halkının anıtları ve aklî değerleri şimdi devlet koruması ve ilgisine tâbidir.

Moğolistan'ın demokrasiye ve serbest ekonomiye geçişi yaşadığı son yıllarda Tarihî ve Kültürel Anıtları Koruma Kanunu (1994'te yenilendi), Özel Korunmalı Bölgeler Kanunu (1994), ve Sabit Tarihi ve Kültürel Anıtların Restorasyonu ve Korun-

---

¹ Bu bildiri “Present Situation of the Historical and Cultural Monuments in the Orkhon Valley and Their Actual Problem” başlıklı İngilizcesinden Türkçeye Abdullah Şen tarafından tercüme edilmiştir.

ması Kanunu (1998) uygulandı ve 1995'te ünik tarihi ve kültürel değerlerin korunmasına yönelik önemli çalışmaları desteklemek için, Tarihî ve Kültürel Anıtları Koruma Fonu kurularak uluslararası korumalar bu alanda yapıldı. Orhun vadisindeki tarihî ve kültürel anıtlar çerçevesinde Kharkhorin bölgesindeki turizmin gelişmesi, "Moğolistan Ulusal Turizminin Gelişmesi Master Planı"na (2000-2015) yansıtılmıştır.

Orhun vadisindeki anıtların belki de dünya kültür ve medeniyetinin tarihinde kendine ait bir yeri olan tarihî ve kültürel anıtlar olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu anıtların, fiziksel güçler olarak Eski ve Orta Çağ Moğolistan tarihi ve aynı zamanda Orta Asya ve dünya tarihi detaylı araştırmaları için çok büyük önemi vardır.

UNESCO ve Dünya Mirası Komitesi, Orhun vadisi anıtlarını doğal çevreleriyle birlikte, Türk Bilge Kağan ve askerî kumandan Kültigin anıtları, Moğol İmparatorluğu'nun başkenti, Uygur Devleti ve Karakorum'un Karbalgas harabeleri, Erdene Zuu Manastırı dahil edilmek üzere Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmesi önerimizi kabul etti ve çalışmanın düzenlenmesinde yürekten yardımcı oldu. (Moğolistan'ın Kesin Olmayan Kültürel ve Tarihi Mirası Listesi Dağılımı)

1990'daki Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Koruma Toplantısına yapılan Moğol katılımı ve ortak çaba sonucu bu alandaki gerçek sorunlar, kültürel mirasın Dünya Mirası Listesi'ne kayıt olunmasına uygun ortam hazırlamıştır.

Moğolistan hükümeti, Kültür Bakanlığı ve TİKA tarafından 1996'da ortaklaşa düzenlenen "Moğolistan'daki Türk Dönemine Ait Bazı Anıtların Korunması ve Restorasyonu" projesini resmen destekledi.

Projenin amacı, Türk Bilge Kağan, ünlü kumandan Kültigin ve bilge bakan Tonyukuk adına dikilmiş yazılı anıtların araştırılması, korunması, restorasyonu ve sunumu yönündeki karmaşık aktiviteyi gerçekleştirmektir ve Türk tarafı da bunu finanse edecektir. İki tarafın çalışma grupları 1997-2001 "Temel Çalışma Planı"nı onayladılar ve Nisan 1997'de çalışmalarını başlattılar.

Yukarıda bahsedilen anıtlar 1971'de devlet korumasına alındı ve çevrelerine demir çitler yapıldı. Ne yazık ki, anıtlar hayvanlar tarafından pisletildi ve çitler çobanların çitleri hayvanları kapatmak için kullanmaları sonucu kırıldı. Arkeolojik delikler ve taş şekiller ve heykeller düzensiz haldeydiler. Anıtların 1998'den beri bekçileri vardır.

Moğolistan Bilim, Teknoloji, Eğitim ve Kültür Bakanlığı 1997'de Kyoto'daki Japon restorasyon şirketi KAGAKU'nun Kültigin anıtının güçlendirilmesini yapması işini ayarladı. Şirket, modern bilimsel ve teknolojik yöntemlerle anıtların kopyalarını aldılar ve kopyalar saklandı ve Kyoto'daki Etnografi Müzesi'nde ve Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi'nde sergilendi.

Moğolistan bölgesindeki tarihî ve kültürel anıtların korunması ve restorasyonunda uygun şartlar, kanunî ve finansal destek sağlansa da, doğa ve iklim etkileri ve yanlış insan davranışları yüzünden değerli anıtlar kırılmış, gözümüzün önünde solmuş ve ağır hasar görmüştür.

Moğolistan okyanustan çok uzaktadır, yüksek dağlarla çevrilidir ve denizden yüksekliği 1580 metredir. Kuzey Kutbu soğuk iklimi ve Orta Asya sıcak kuru ikliminin değişim sınırında yer alır. Bu yüzden Moğolistan'ın çok sert iklim koşulları vardır: Uzun soğuk kışlar ve sıcak kısa yazlar. Yılın altı ayında sıcaklık sıfır derecenin altındadır ve Ocak ayındaki ortalama sıcaklık -25°C 'dir.

Dünya ikliminin değişmesi sebebiyle kuvvetli kar yağışı, kurutucu toz fırtınası, çığ ve sel gibi doğal afetlerin sayısı yıldan yıla artmaktadır.

Moğolistan'ın coğrafyasından dolayı, çöküntü ve kabarmaların farkı çok büyüktür ve deniz seviyesinden hatırı sayılır şekilde yükselmiştir. Bu yüzden kuvvetli bir rüzgarı ve kışın ters siklonu vardır. Bir yıl içinde güçlü rüzgârların olduğu gün sayısı 30 ile 45 arasındadır. Bu rüzgârların 200'ünün hızı 15m/sn'dir. Rüzgârın jeolojik etkisi toprakta çok aktiftir, toprak küçük bitki örtüsüne sahiptir ve kurudur. Moğolistan yılın 280 günü açıktır. Yıllık yağış miktarı %21.1 artmıştır.

Moğolistan tarihî ve kültürel anıtları yukarıda sayılan nedenlerle zarar görmüştür.

1. Doğal ve İklimle Bağlı Etkenler

Açıkta olan anıtlar, fiziksel, kimyasal, dereceye bağlı ve teknik çürüme ve çözülmeye maruz kalıp, hava, su, nem ve sıcaklık değişimleri sonucu çatlama, soyulma ve parçalanma ile eski şekillerini kaybetmişlerdir.

Anıtlar fırtına, kuraklık, sel, kar, kum fırtınaları, deprem, yıldırım ve yangın nedeniyle kırılma, parçalanma ve yok alma sınırına gelmişlerdir.

2. Biyolojik Etken

Açık anıtların taş yapısı kuşların pisletmesi, bitkiler, bakteriler ve bunların asitleri yüzünden değişir ve katılığını kaybeder.

3. İnsan Etkeni

Yakınlarda yaşayan insanlar binalara taşındı ve kullandılar. Onların kalıntıları ve anıtların taşları değişti, kullanım ve taşıma sonucu bazıları insanın vahşetiyle hasar gördü ve yok oldu. Bazı insanlar anıtlara bir şeyler yazdılar. Çobanlar sürülerini kontrol etmek için anıtların çitlerini kullandılar. Bu yüzden anıtlar hayvan yağları yüzünden zarar gördü, kırıldı ve düştü.

Anıtlar ayrıca yanlış maddelerle yanlış şekilde temizlenme ve restorasyonun temel prensipleri hiçe sayarak kalitesiz yapılması ve kazı alanının açık bırakılması nedeniyle de zarar görmüşlerdir.

Şimdi anıtlar üzerindeki en kötü etkiler su, nem, gün ve mevsimler arasındaki büyük sıcaklık farkı ve rüzgârdır.

Moğolistan doğa ve hava koşullarını ve etkilerini ve anıtların şu anki durumlarını göz önüne alarak aşağıdaki önerilerde bulunuyoruz:

1. Kültigin anıtının tekrar temizlenip güçlendirilmesi ve anıtı doğa ve hava koşullarından korumak için özel bir plâna göre bir korunak veya bina inşası.
2. Bilge Kağan anıtının temizlenip güçlendirilmesi ve kopmuş üç parçasının anıta yapıştırılması ve sonra anıtın yakındaki bir müzeye konması.
3. Tonyukuk anıtının temizlenip güçlendirilmesi ve anıtı hava etkilerinden korumak için özel bir plâna göre bir korunak veya bina inş edilmesi.
4. Üç anıta yakın taş heykellerin, taş şekillerin ve bina malzeme ve parçalarının temizlenip güçlendirilmesi ve müze binasında saklanmaları ve arkeolojik kazıdan sonra bazılarının eski yerlerine konmaları.
5. Fotoęraflar, şemalar, araştırma malzemelerinin kopyaları, arkeolojik bulgular, konum haritaları, yazmaların kopyaları ve çevirilerini barındıracak bir müze inş edilmesi.